

П.А. Горішній (Київ)
Церкви древнього Чигирини у джерелах XVII ст.

Під час археологічних досліджень в Чигирині велись пошуки архітектурно-археологічних залишків древніх споруд, які існували в добу Богдана Хмельницького. Разом з пошуками резиденції Хмельницького значна увага приділялась дослідженням пам'яток в нижньому місті, де за свідченнями тогочасних очевидців стояло кілька старовинних храмів, а

також будинок, де жив гетьман.

У щоденнику подорожі Павла Алепського, що побував на Україні у 1654 і 1656 роках, описується господарство, побут, матеріальна культура, освіта та суспільне життя на Україні. Та найбільше відомостей в нього про церковне життя, релігійні обряди та церковне мистецтво і передовсім архітектуру. Зокрема, він досить докладно описує побут у столиці гетьмана в Чигирині та прийняття у Богдана Хмельницького. Він пише "...коли ми під'їхали до міста, молодий гетьманич вийшов нам на зустріч із процесією та духовенством і нас провели до старої деревляної церкви Успіння Богородиці, що стоїть біля гетьмагської палати"[1]. Павло Алепський згадує, що крім цієї церкви в Чигирині є ще чотири церкви. Далі він пише, "що в понеділок нас повезли в монастир за містом, він зветься Троїцький. Тут ми вистояли службу божу, а після неї пішли на обід до писаря Івана Виговського бо він основник монастиря"[2]. В монастирі служба відбувалась у церкві в ім'я святого Іоанна Богослова.

Турецький мандрівник Евлія Челебі, учасник турецько-татарського походу в Молдавію і на Україну в 1656 – 1658 рр., занотував, що в Чигирині в нижньому місті десять тисяч будинків, критих дранню та двадцять сім дзвіниць. Схоже, що до дзвіниць він зарахував також оборонні башти міських укріплень, а до житлових будинків – численні господарські споруди мешканців міста. На горі, у Верхньому місті він бачив монастир із дзвіницею, схожий на башту. ймовірно, то була Миколаївська церква.

Важливим джерелом до вивчення міста Чигирин та його фортеці є щоденник Патрика Гордона та план Чигиринської фортеці, складений ним у 1678 році. На плані Гордона зображено дві церкви: на замковому дворі стояла фортечна церква в ім'я святого Миколая, а внизу на штучній терасі, розташованій біля підшви Замкової гори, зображено ще одну церкву на честь святих великомучеників Петра і Павла. За свідченням автора плану, тут був похований архієпископ

Тукальський та інші шляхетні особи.

Серед інших древніх церков Чигирина відомий дослідник церковних старожитностей Л.Похилевич називає церкву в ім'я Преображення Господня, яка стояла поблизу Тясмина біля Кам'яної гори. Крім названих церков, за переказами, що збереглися серед мешканців, в Чигирині в давнину було багато інших, але місця, де вони стояли, невідомі. Жителі вказують тільки місце кам'яної єпископської церкви в ім'я апостолів Петра і Павла, збудованої Богданом Хмельницьким. Ще на початку XIX ст. було видно руїни цієї церкви, а також руїни єпископського палацу.

В ревізії 1789 року по Чигирину показана одна церква, чоловічий монастир та сто тридцять вісім будинків. На горі тоді ще височіли мури старого замку.

Пошуки місць, де стояли інші церкви древнього Чигирина покищо не дали позитивних наслідків тому, що Чигирин в середині XIX ст. зазнав реконструкції за проектом архітектора В.Гесте. Древнє історичне ядро міста було фактично знищене, а площі, вулиці й цілі квартали набули сучасного вигляду.

Під час археологічних розкопок 1989 – 1994 рр. в Нижньому місті вдалось відкрити залишки лише двох церков – Петра і Павла та Преображення Господня. Церква Петра і Павла на плані Патрика Гордона, судячи з малюнка, була мурованою, майже квадратною за планом, розміром близько 7 x 7 сажнів із трикутними фронтонами, високою щіпцевою покрівлею, завершена одною стрункою банею з хрестом, мала один вхід, розташований на бічній південній стіні. Інший вхід розташовувався у північній стіні.

Час побудови цього храму нам невідомий, хоч є припущення, що він збудований за доби Богдана Хмельницького. За іншими джерелами, соборна церква Петра і Павла в Чигирині існувала одночасно з церквою Успенія Пресвятої Богородиці та Преображення Господня. Вона була мурована, пятибанна і, як свідчать “Акти Південно-Західної

Росії”, була збудована Богданом Хмельницьким[3].

До наших днів під горою збереглися сліди штучної тераси, на якій стояла церква Петра і Павла, а під землею – залишки її фундаментів та розвалу частини стіни. Під час розкопок вони були досліджені археологами. Встановлено, що фундамент був викладений з плоских каменів місцевого піщаника, скріплених вапняним розчином і глиною. Товщина кладки біля одного метра. В кладці використана також жолобкова цегла, що датує цю споруду XVII ст.

Серед археологічного матеріалу траплялась кераміка, зокрема, два майже цілих горщика світло-сірого кольору, з розписом по плечиках яскраво-червоним хвилястим орнаментом. На розкопі траплялись фрагменти гутного скла, ковані цвяхи, залишки розкиданого людського поховання, а також кістки домашніх тварин. При поглибленні в розкопі було відкрито залишки ще двох стінок фундаменту зруйнованої церкви.

Таким чином, відкрито три стінки рештків фундаментів, четвертої покищо не виявлено, а можливо й не буде, оскільки тут спланована площадка різко обривається. Для пошуку цієї стінки необхідно розширити розкоп від схилу гори до річки Тясмину. Слід дослідити площі, прилеглі до залишків виявлених рештків фундаментів церкви Петра і Павла. З цією церквою нерозривно пов'язане ім'я видатного українського церковного і політичного діяча Йосипа Нелюбовича-Тукальського. Він походив з українського православного духовенства, мав неабияку підтримку з боку Богдана Хмельницького. В 50-х роках XVII ст. був архімандритом монастиря у м.Вільно, а з 1661 р. білоруським архієпископом. В 1663 р. його проголошено в Чигирині в церкві Петра і Павла Київським митрополитом. Після смерті Богдана Хмельницького Й.Тукальський підтримував гетьмана І.Виговського та Ю.Хмельницького. При підтримці останнього він і був проголошений Київським митрополитом, а в 1663 році ув'язнений Павлом Тетерею у Марієнбурзькій фортеці. В

1665 році Й.Тукальський був звільнений з ув'язненням гетьманом Петром Дорошенком, став його найближчим другом і прибічником. Є відомості, що митрополит ходив з Дорошенком в бойові походи, користувався великою повагою серед козаків і всього народу України. Згодом Й.Тукальський одержав підтвердження на Київську митрополію від Константинопільського патріарха Мефодія, однак не був визнаний московською церквою. Резиденція Й.Тукальського була в Чигирині. Він був противником польського й московського втручання в українські церковні справи, мав великий вплив на люд український. Про Й.Тукальського говорили в той час "...духом якого і гетьман живе і вся Україна".

Помер Йосип Нелюбович-Тукальський у 1675 році і був похований в церкві Петра і Павла в Чигирині. Під час облоги Чигирини у 1678 р. козаки відкопали й винесли домовину з прахом митрополита з церкви й під ворожим обстрілом перевезли в небезпечне місце, а згодом переправили його на Лівобережну Україну, де він і був перепхований на Полтавщині у Мгарському монастирі.

Під час розкопок Нижнього міста археологами були відкриті залишки ще одної церкви – Преображення Господня. Вона була споруджена біля Замкової гори, на місці древнішої церкви Чигирини. Археологічними дослідженнями встановлено, що древня церква на цьому місці існувала вже в кінці XVI –початку XVII ст., про що свідчать найдавніші людські поховання та супроводжуючий їх археологічний матеріал, знайдений на древньому церковному цвинтарі. Тут простежено залишки церковної паперті, викладеної з каміння, а також рештки дерев'яного жолоба для відводу дощової води від стін церкви. Потужний шар попелу та деревесного вугілля, що утворили велике згарище, свідчать про те, що церква та інші будівлі були знищені пожежею, можливо, під час оборони Чигирини від турків і татар в XVII ст. Під час розкопок траплялись фрагменти кераміки XVI –

XVII ст., уламки плиток для підлоги, фрагменти глиняних люльок та розкиданий кістяк людини. Серед археологічного матеріалу траплялись вироби з металу: ковані цвяхи, скоби, петлі та інше. Тут було знайдено фрагмент пічної кахлі з поливою жовтого та зеленого кольору. При поглибленні розкопу було відкрито частину зруйнованих фундаментів церкви. Поруч відкриті залишки дерев'яної підлоги, вистеленої товстими дошками з дерева міцної породи, можливо, дуба. Підлога простежувалась лише на невеликій площі розміром 1 x 1,5 метра. Тут також знайдені ковані цвяхи, фрагменти круглого гутного скла, яким оздоблювались віконниці. Скло було різного кольору — золотавого, синього та зеленого.

Під дерев'яною підлогою виявилась інша, більш рання підлога, вимощена червоною цеглою. Цегла значно відрізняється від знайденої в Суботіві та в Чигирині в Верхньому місті. Вона значно менших розмірів, густішого оранжевого кольору, має іншу форму жолобків. Вони більш заглиблені, з ребристими краями, в той час як Суботівська цегла із Іллінської церкви та замчища має напівкруглі жолобки, більш темний, ближче до коричневого колір та значно більші розміри (6 x 12 x 25 см.). При подальшій розчистці дерев'яної підлоги виявилось, що її вціліла частина має площу 2 м 12 см на 1 м 52 см й залягає на глибині 1 м 21 см від сучасної поверхні.

Обидві підлоги зберіглися досить погано, що свідчить про їх існування протягом тривалого часу. Цегляна підлога сильно витерта, а дерев'яна майже зовсім зотліла. Між цими двома підлогами зафіксовано прошарок сухого вапна та сірого ґрунту товщиною 26 см.

В північно-західній частині розкопу відкриті залишки фундаменту, ширина якого 96 см, а довжина 3 м 8 см. Він викладений з місцевого каменю — піщаника на розчині, до складу якого входить вапно й глина. Поблизу фундаменту виявлено розкиданий кістяк людини у скорченому вигляді, він лежав головою на Захід. Слідів домовини та поховальної

ями, а також ніякого супроводжуючого матеріалу тут не виявлено. Тут знайдено також фрагменти гутного скла та скляний виріб, дуже схожий на уламок лампади, від якої збереглася лише верхня бокова частина. Із матеріалів XVII ст. тут знайдено ще два фрагменти пічних кахлів з геометричним орнаментом без поливи та уламок чавунного ядра, а також вінчик горщика та дрібні фрагменти кераміки. Наявність залишків двох підлог свідчить про те, що церква Преображення Господня існувала досить тривалий час і неодноразово відбудовувалась. Останній раз вона була зруйнована на початку XVIII ст. під час будівництва в Чигирині “Присутственных мест”. З тих пір на місці бувшої церкви деякий час зберігалась частина церковної паперті та залишки дерев'яного жолоба для відводу дощових вод від стін церкви.

В 1993 – 94 рр. тут були досліджені залишки древнього цвинтаря, що існував навколо церкви протягом кількох століть. Тут було виявлено понад 260 поховань, досліджено значну кількість археологічного матеріалу, що дозволяє більш докладно вивчити матеріальну культуру й етнічний склад мешканців Чигирини у XVI – XVII ст. Залишки поховань на древньому цвинтарі були досліджені антропологами й урочисто перепоховані на місці древнього цвинтаря поруч з місцем, де стояла церква Преображення Господня, у спорудженій для цього новій капличці.

Досліджуючи Нижнє місто, археологи намагались знайти місце, де стояла Успенська церква. Про неї є згадки в історичних джерелах, де зазначається, що палати Богдана Хмельницького в Чигирині стояли біля церкви Успенія Пресвятої Богородиці. Нажаль, місце знаходження цієї церкви визначити покищо не вдалось.

Про церкву Успенія Пресвятої Богородиці є відомості у церковних архівах. Л.Похилевич свідчить, що Успенська церква в древності була дерев'яною, а після пожежі у 1678 році під час оборони Чигирини була відновлена. До неї було прибудовано кам'яний престол, фундаменти якого ще довго

стояли після припинення її існування.

З церковних архівів відомо, що Успенська церква є дуже древньою. Л.Похилевич також стверджує її давнє походження, зокрема, він пише "...достовірно можна стверджувати, що середня споруда церкви стародавня, адже прибудова існує вже понад двісті років. Доказом того, що вона дуже древня церква, є книга богослужбна "Триодь постная", по напису в якій значиться, що вона куплена до храму Успенія Божої Матері сто семидесятого"[4].

В архівах також знайдені відомості, що в Успенській церкві знаходився "Антимініс постійний" за підписом митрополита Йосипа Нелюбовича-Тукальського.

В клірових відомостях сказано, що церква була дерев'яна, побудована невідомо коли на кошти прихожан на місці древньої церкви, зруйнованої за народними переказами під час пожежі в місті у 1678 році.

Про пожежу в Нижньому місті ми дізнаємось із щоденника П.Гордона про облогу міста турецько-татарським військом. Зокрема, він пише "... двадцять восьмого серпня (1678 р.) в час по полудні загорілась від ворожого ядра одна із самих великих церков у місті. Погасити її небуло ніякої можливості. Вогонь перекинувся на сусідні будинки і скоро так розповсюдився, що в короткий час була перетворена на згарище більша частина міста і між іншим згоріли ще три красивих дерев'яних церкви"[5]. Можливо, в цій пожежі згоріла й Успенська церква.

Зважаючи на ці свідчення, можна стверджувати, що Успенська церква була побудована в Чигирині в кінці XVI – на початку XVII ст. Тобто, майже одночасно із заснуванням міста. Ймовірно, що її відвідували українські гетьмани та козацька старшина. Богдан Хмельницький жив поблизу цієї церкви в своїй резиденції в Чигирині, разом з прихожанами стояв тут на службі Божій. З цієї церкви Хмельницького проводжали в його останню дорогу.

Згідно літопису Самовидця, а також досліджень

істориків, Богдан Хмельницький помер в Чигирині 27 липня 1657 року, його тіло було покладене в церкві Успенія Пресвятої Богородиці і знаходилось там, доки в Чигирин з'їхались на похорони представники козацької старшини з усієї України.

Богдан Хмельницький заповідав поховати себе в Суботіві. За свідченнями літописця, він сказав перед смертю "...я не бажаю лежати в Чигирині. Чигирин був довго під владою ворогів руського народу. Поховайте мене в Суботіві якого я придбав кровавими трудами із котрого, потім, як у мене його відняли, виникло полум'я війни, що звільнило Україну".

23 серпня тіло Богдана Хмельницького було винесено із Успенської церкви. Траурна процесія виїхала з Чигирина повз Сторожову та Погибельні могили, через міст, через заболочені притясмінські заплави по старому шляху до Суботова.

Отже, описані тут відомості про древні Чигиринські церкви мають важливе значення у подальшому вивченні духовної і матеріальної культури українського народу. Вміщений матеріал є лише попередньою розвідкою в дослідженні церковних пам'яток.

Необхідно більш докладно опрацювати церковні архіви, зокрема, клірові відомості, а також здійснювані археологічні розвідки й розкопки з метою пошуку цих пам'яток та введення їх у науковий обіг. Слід здійснити дослідження історичної топографії древнього Чигирина, що, безперечно, дасть нові матеріали в його славній історії.

1. В.Січинський. Чужинці про Україну. — К., 1992, — С.92.

2. Там же. — С.92.

3. Акты Юго-Западной России. - Т.10. — С.34.

4. Л.Похилевич. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. — К., 1864. — С.365.

5. П. Гордон. Дневник. — 1892. — Ч. II. — С. 181.